

Н. М. Костусяк –
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

КАТЕГОРІЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

(на матеріалі творів волинських письменників)

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті системно описано категорію лексико-граматичної модальності на матеріалі творів волинських письменників, визначено її семантичні особливості, ієрархізовано й схарактеризовано формальні засоби реалізації.

Ключові слова: лексико-граматична модальність, модальна синтаксема, присудок.

Костусяк Н. Н. Категория лексико-грамматической моальности в современном украинском языке (на материале произведений волынских писателей).

В статье осуществлено системное описание категории лексико-грамматической модальности на материале произведений волынских писателей, определены ее семантические особенности, иерархизированы и охарактеризованы формальные средства реализации.

Ключевые слова: лексико-грамматическая модальность, модальная синтаксема, сказуемое.

Kostusyak N. Lexico-grammatical category of modality in the modern Ukrainian language (based on the works of Volhynian writers).

In the article a systematic description of the lexico-grammatical category of the modality on the Volhynian writers' material is carried out, its semantic features are defined, formal means of implementation are characterized.

Key words: the lexico-grammatical modality, a modal syntaxeme, a predicate.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній лінгвістичній теорії впродовж останнього часу з'явилося багато студій, у яких здійснено перегляд традиційних кваліфікацій мовних категорій й запропоновано ряд нових потрактувань. Функційно-категорійне спрямування наукових праць такого типу зумовило всебічний опис граматичного ладу, дало змогу з'ясувати статус та функціонування одиниць в різних комунікативних ситуаціях, виявити кількісні та якісні зміни, що відбулися в корпусі української мови. На цьому тлі виразна проблема вивчення модальності загалом та її графемного вияву

зокрема. У мовознавстві не існує усталеного погляду на граматичну природу аналізованого поняття, немає його чіткої дефініції. Водночас не викликає заперечення той факт, що вказана мовна величина належить до багатовекторних й різнорівневих. Такий аспект пріоритетний у дослідженнях Ш. Баллі, О. В. Бондарка, В. В. Виноградова, О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, М. В. Мірченка, В. О. Плунгяна, Н. Ю. Шведової та ін. За лінгвістичною концепцією значної частини вчених, реалізація модальних значень пов'язана з морфологічними (формами дієслівних способів), синтаксичними (формами речень) та лексичними засобами. Як відомо, структурування категорійної системи великою мірою залежить від ступеня абстрактності формально-значеннєвої природи її компонентів. Оскільки модальності властивий найвищий рівень вияву цієї ознаки, то, на нашу думку, її доцільно потрактувати як надкатегорію, якій рангово підпорядковані категорії, що маю графемне членування. Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність. У сучасному мовознавстві немає спеціальних монографічних праць, присвячених всебічному вивченню надкатегорії модальності та її складників, особливо побудованих конкретній джерельній базі, що засвідчує потребу в повному й цілісному опрацюванні організації та різнорангових засобів вираження аналізованої мовної величини. Найменш досліджена в цьому плані лексико-граматична модальність, її внутрішнє формально-значеннєве структурування, це й зумовлює актуальність нашої статті. **Мета** студії полягає в системному описі комунікативно зорієнтованої категорії лексико-граматичної модальності на матеріалі творів волинських письменників. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) подати дефініцію категорії лексико-граматичної модальності; 2) окреслити діапазон її граматичних значень; 3) з'ясувати специфіку засобів вираження лексико-граматичної модальності у творах волинських письменників.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. З-поміж трьох категорій, що структурують надкатегорію модальності, вирізняємо лексико-граматичну модальність, у якій найбільшою мірою виявлено суб'єктивний зміст. Аналізована мовна величина як комунікативно спрямована категорія речення вказує на ставлення мовця до висловленого й має відповідні формальні засоби вираження. Із лексико-граматичною модальністю пов'язані відповідні синтаксичні моделі, які зазвичай мають неелементарний характер. Центральну сферу становлять прості семантично ускладнені конструкції з модальними синтаксемами (за традиційною термінологією, вставними словами, словосполученнями; за термінологією В. В. Виноградова, модально-вставними членами речення [1]; Л. І. Коломієць, А. В. Майборода [6, 443–444], К. Г. Городенська [4, 307–308] потрактовують їх як модальні прислівники). Компоненти з модальним значенням – синтаксично автономні одиниці, що залежать від предикативного центру в цілому й виконують роль детермінантів. У сучасній українській мові функціонування детермінантів засвідчує вторинність (похідність) реченнєвої структури, її трансформаційний зв'язок переважно зі складними синтаксичними побудовами. Наголошуючи на специфіці конструкцій із модальними синтаксемами, К. Г. Городенська зауважує, що вони виступають лексичними еквівалентами модально орієнтованих дієслівних присудків згорненої головної частини складнопідрядного речення. „Основною умовою формування кореляції модальний прислівник – дієслівний присудок головної частини складнопідрядного речення є тип модальності” [4, 308].

Специфіку лексико-граматичної модальності визначає система її значень, кожному з яких властиві своєрідні мовні репрезентанти. Акцентуючи увагу на вставних словах, В. В. Виноградов наголошував, що ці одиниці „лексично розширюють межі категорії модальності та мають різні логічні й емоційно-оцінні значення. Вони визначають ступінь достовірності, стиль мовлення, його експресію й джерело хвилювання, дають оцінку висловлюваному факту

з погляду щастя-нещастя, біди тощо” [1, 70]. Детальну семантичну класифікацію аналізованих одиниць подає І. Р. Вихованець [3, 131, 276]. У сучасній українській мові значення лексико-граматичної модальності пов’язані з конкретними мовними одиницями, які модифікують основний зміст речення. Вивчення функційно-семантичних параметрів модальних компонентів дає змогу акцентувати увагу на їхньому комунікативно-інтенційному характері, оскільки за допомогою цих синтаксем мовець розв’язує певні комунікативні завдання: виявляє своє ставлення до повідомлюваної інформації, виражає впевненість або невпевненість у фактах об’єктивної дійсності, подає оцінку ситуації з погляду можливості, встановлює контакт зі співрозмовником, вказує на джерело інформації тощо. Відповідно до цього лексико-граматична модальність, репрезентантами якої виступають модальні синтаксеми, має такі значення:

1) упевненості, достовірності (*безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, справді, без сумніву, певна річ*), наприклад: *Знала, що десь тут мусить бути могила матері й батька, діда і прадіда. А нема. Як і нема пізніших і зовсім останніх – Олесиної, Оксаниної, Грищуньової, Іванової і, звичайно, їхніх (це про дітей) батьків...* (Й. Струцюк); *Хоч вина його в тій черзі є, але, звісно, відносна* (Й. Струцюк); *Розхмарилось на душі. Напливає голубизна. А й справді, – весна* (Н. Горик); *Никанор був легким на згадку, бо жив усього-на-всього через тин і, без сумніву, спричинився до появи вже чотирьох дочок* (Й. Струцюк). Модальні синтаксеми із семантикою впевненості, достовірності корелюють із близькими за значення дієслівними предикатами (на зразок *запевнити, констатувати, підтвердити, сказати*) згорненої головної частини складнопідрядного речення, наприклад: *Зрозуміло, покосу широкого не вивернеш, але накосити для корови чи коня і на зиму можна* (Й. Струцюк) і *Федон констатував, що покосу широкого не вивернеш, але накосити для корови чи коня і на зиму можна; – Справді, Ніно, ти дуже гарна, – сказала Оксана* (Й. Струцюк) і *Оксана запевнила, що Ніна дуже гарна;*

2) невпевненості, припущення, можливості (*бува, видається, здається, видно, ймовірно, мабуть, може, напевно*), наприклад: *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, бува, шукаєте мене* (Н. Горик); *От, здається, вперше бачу вас, Але... очі, ваші дивні очі – Незнайомі й рідні водночас* (Н. Горик); *Повітря, здавалося, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Учора за Маневичами поїзд підірвали. Стільки всього валяється. Видно, з Німеччини везли* (Й. Струцюк); *Дорогий вимагають, мабуть, перепій, Та нічого не чути за зливою маршу* (В. Лазарук); *Може, домовилися б, але тут бабахнула війна й невдоволених примирила* (Й. Струцюк); *Вдаль дивлюся, мо', біловолосе, З-під копиці вигляне воно* (О. Богачук); *Якби не вона, я, напевне, додому не прибився б* (Й. Струцюк). Указаний тип модальних синтаксем, пов'язаний з ірреальним значенням передбачуваності, виступає еквівалентом модальних дієслівних предикатів *здаватися, припускати, сумніватися*, що структурували головну частину складнопідрядного речення, пор.: *Мені здається, що вони зараз на часі, розумієш?* (Й. Струцюк) і *Здається, вони зараз на часі, розумієш?*; *Люди припускали, що Трифон підпалив і А може, Трифон підпалив* (Й. Струцюк). На похідності вставних одиниць наголошував О. М. Пешковський, який детально проаналізував процеси змін „речень, вставлених у середину інших речень, але не з'єднаних з ними граматично” [5, 372], і переходу їх у вставні слова, а інколи й у частки. На думку дослідника, вставні слова утворенні внаслідок редукції окремих компонентів реченневих побудов; „що коротший такий вислів і що частіше він функціонує, то більшою мірою він втрачає своє первинне значення” [5, 372];

3) джерела повідомлення (*кажуть, мовляв, по-моєму, на мою думку, як мовлять*), наприклад: *Кажуть, люди нині відчужили...* (Н. Горик); *А небіж, кажуть, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук); *І хоч молодиця з лиця, як мовлять, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою* (Й. Струцюк). Структури з поданими модальними синтаксемами перебувають у трансформаційних зв'язках зі складнопідрядними

конструкціями, пор.: – *А я думаю*, – перебив його Федон, – *що тут і Америка немалу роль відіграла* (Й. Струцюк) і – *На мою думку*, – перебив його Федон, – *що тут і Америка немалу роль відіграла*;

4) логічності (виявляється, головне, загалом, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, насамкінець, однак, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з іншого боку), наприклад: *Здавалося, рачинців уже нічим не здивуєш. А ось, виявляється, здивували* (Й. Струцюк); *Ах, як пече, як жалить кропива! Та нічого, мій сину, дивуватись, бо інколи і обпектися варто, і, зрештою, те зілля – добрі ліки...* (І. Чернецький); *Однак, все, що йде від помсти, має потворне обличчя* (Й. Струцюк); *Отже, твої сини зараз і за моїх, і за себе повинні заступитися* (Й. Струцюк); *До речі, він теж стояв, але до нього черга не дійшла* (Й. Струцюк); *Вернулись усі: Максим, Василь, Федось, Антін, Лукаш, Грицуня, Іван і (насамкінець) їх батько* (Й. Струцюк). Подібно до проаналізованих вище синтаксичних одиниць тут теж спостерігаємо аналогічні перетворення, пор.: *Отже, Іван Грицай мусить грати* (Й. Струцюк) і *Чоловік зробив висновок, що Іван Грицай мусить грати*;

5) емоційної оцінки (на біду, нівроку, на диво, на жаль, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго і под.), наприклад: *На жаль, Уже не жаль* (Н. Горик); *А в цей рік, як на гріх*, – *Цвіркуна нема, І стерня німа* (Н. Горик); *Ще, на гріх, Випростуючись, Хрусь – І переламаємось* (О. Богачук); *Водій виявився мовчазним (дякувати Богу), і вона через лобове скло оглядала рідні краєвиди...* (Й. Струцюк);

6) інтимізуючо-контактуюче значення (іллокутивна модальність) (бач, бачте, вірите, даруйте, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажемо, відверто кажучи, даруйте на слові, прошу вас тощо), наприклад: *А люди, бачиш, по-різному гуторять* (Й. Струцюк); *А от синам своїм... Знаєш, трудно мені з ними говорити – вони трохи по-іншому думають* (Й. Струцюк).

Мовний вияв лексико-граматичної модальності пов'язують також із предикатними синтаксемами, які на формально-синтаксичному рівні корелюють насамперед зі складеним дієслівним присудком – аналітичним компонентом на позначення дії, процесу чи стану, модифікованим у модальному плані. Репрезентантом модальних значень виступають допоміжні одиниці, що вказують на можливість, бажаність, необхідність дії, процесу, стану. З-поміж них вирізняють форми модальних дієслів (*могти, вміти, бажати, воліти, прагнути, хотіти, сміти, намагатися, мусити, мати*) або прикметниково-дієслівні елементи (предикативи) з модальним значенням (*спроможний, здатний, схильний, рад, зобов'язаний, змушений, ладен, повинен*). Допоміжні модальні дієслова функціонують як зв'язки й передають деякі власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу та граматичну категорію способу. І. Р. Вихованець вважає ці компоненти „перехідними одиницями між аналітичними синтаксичними морфемами і словами” [2, 125]. Якщо роль модального модифікатора виконує елемент прикметникового типу, то складений дієслівний присудок включає зв'язку *бути* як додатковий засіб вираження категорій часу або способу, оскільки модальні предикативи таких формальних показників не мають. Імпліцитний вияв компонента *бути* пов'язаний із значенням теперішнього часу. Подібні структурно-семантичні особливості характерні й для співвідносних із присудками головних членів односкладних речень. Наприклад: *Зараз Іван може розповідати про все, тільки не про той випадок* (Й. Струцюк); *Оксана мусить обходити болото* (Й. Струцюк); *Але невже ж перевелись на тлю Мільйони тих, що прагли душу й тіло За неї положити без жалю?!* (Н. Горик); *Ми ... прагнем зробити великі в житті відкриття* (О. Богачук); *Захотіла свічку поставити в церкві – церква зачинена* (Й. Струцюк); *Зрозуміти хочу Той стукіт серця, ті дивні очі* (Н. Горик); *То був такий чудовий час! Такий чудовий, що все небо хотілося загорнути в обійми...* (Й. Струцюк); *Хто смів образити царя І насміятися з цариці?!* (О. Богачук); *Поза тим, що ти вже*

віддав державі все: і м'ясо, і яйця, і молоко, і навіть останню шкуру, – **повинен був** добровільно-примусово **позичити** їй кілька сотень рублів (Й. Струцюк).

Функційними еквівалентами допоміжних одиниць із модальним значенням виступають також стійкі сполуки на зразок *у змозі, в силі, мати можливість, мати змогу, мати намір*, іменники з узагальненим значенням типу *мастак, майстер*. Оскільки лексико-семантичну основу таких присудкових компонентів становить інфінітив повнозначних дієслів, то їх вважаємо різновидом дієслівних складених присудків. Наприклад: *Про це вже Зонька чула й більше не в силі слухати...* (Й. Струцюк); *...а вдень, коли сонце нещадно пече, вони мають змогу вже заховатися в холодочку, бо спочатку переліски появилися, а потім і ліси* (Й. Струцюк); *У безіменній балці мали намір напоїти коней і корів, але вода була солона* (Й. Струцюк).

Формально-синтаксичну спеціалізацію конструкцій, пов'язаних з лексико-граматичною модальністю, доповнюють синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю дієслівного складеного присудка. У такому разі, крім модальної, спостерігаємо додаткову фазову модифікацію. Присудковий компонент становить модель „модальний модифікатор + інфінітив фазового дієслова + інфінітив повнозначного дієслова”. „Перший компонент – модальне дієслово – виражає категорії часу, способу, особи, з одного боку, і лексично видозмінює присудок у модальному плані, з другого. Другий компонент – фазове дієслово – лексично модифікує семантику присудка щодо початку, продовження і закінчення дії або стану, проте за своєю природою позбавлений участі в передачі основного змісту присудка, й ому більше властива функція граматичного зв'язку інфінітива повнозначного дієслова з модальним дієсловом” [7, 160]. Лексико-семантичну основу присудка становить інфінітив повнозначного дієслова. Наприклад: – *Мусимо продовжувати жити!* – усміхнулася Катька (Й. Струцюк); *Ти повинна продовжувати жити і заради когось* (Й. Струцюк).

У мовленнєвій практиці натрапляємо на односкладні конструкції зі складеним інфінітивним головним членом. До його складу входять одиниці прислівникового походження типу *потрібно, необхідно, слід, варто, бажано, треба* та інфінітив як носій основного змісту присудка. Репрезентантом дієслівних граматичних категорій виступає зв'язка-морфема *було* чи *буде*, відсутність якої вказує на теперішній час. Наприклад: *Одначе на запитання, де і як відзначився, відповів однозначно: „Когось **треба** було нагородити і нагородили”* (Й. Струцюк); ***Треба допомогти** вдовам – так велів батько* (Й. Струцюк); *Хто там ці руки порівнює з золотом? Золото **треба порівнювать** з ними!* (О. Богачук); *...а хлопцям **відпочити** конче **треба**...* (І. Чернецький). Вияв лексико-граматичної модальності пов'язаний також з односкладними прислівниковими реченнями, головний член яких виражений предикативними прислівниками (словами категорії стану) в поєднанні з дієсловом-зв'язкою *бути*, що може мати нульовий вияв, наприклад: *...їм, Карпусям, цього **не треба**...* (Й. Струцюк); *А що тобі **треба**?* (О. Богачук); *Ну, що мені для щастя ще **потрібно**?* (І. Чернецький); *...їм по сіль у Крим **не потрібно**...* (Й. Струцюк).

Безпосередній стосунок до лексико-граматичної модальності мають синтаксичні конструкції з предикатами якісно-модального відношення *потрібний, необхідний*, що на формально-синтаксичному рівні структурують складений іменний присудок, наприклад: *Кому **потрібен** їх ядушний вірш?!* (О. Богачук); *Хотілось бачити не сина-кандидата, Їй син-людина **необхідний був*** (І. Чернецький).

З-поміж способів вираження лексико-граматичної модальності зрідка натрапляємо на конструкції з ускладненою моделлю іменного складеного присудка або співвідносного з присудком члена речення. У ній поєднано елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим іменним складеним присудком. Допоміжний елемент ускладненої моделі виражають форми модальних дієслів чи модальні предикативи в поєднанні з дієслівною

зв'язкою. Проміжне місце між допоміжною частиною та іменною частиною складеного іменного присудка займає дієслово-зв'язка у формі інфінітива, наприклад: *Ну, та й без лепехи не обійдешся, вона **мусть бути розкидана по хата, у сінях і навіть на подвір'ї*** (Й. Струцюк); *Саме сьогодні, і саме тут, над Веселухою, їй **захотілося бути, як ніколи, пригожою...*** (Й. Струцюк); *Федон про щось натякав і, як зрозумів Трохим, розмова **повинна вийти цікавою*** (Й. Струцюк); *Світе горбатих, **Випростайся! Чуєш? Чуєш?! Не хочу бути горбатим!*** (О. Богачук); *І той, хто опускається сюди, **На дні лишились може експонатом*** (І. Чернецький).

Тенденцію до вираження лексико-граматичної модальності, зокрема значення бажання, можливості, необхідності спостерігаємо й у конструкціях, де компоненти *бажати, воліти, жадати, мріяти, прагнути, хотіти, могли, мусти* і под. виступають як самостійні предикатні одиниці й своєю валентністю передбачають наявність об'єктної синтаксеми, наприклад: *Смутки, болі, радощі, надії... Кожне серце, скупане у них, **Прагне слів, тісніших за обійми, І скарбів, значніших від земних, Що з душі у душу переллються...*** (Н. Горик); *...А що ж оті раби-піти **хочуть?*** (О. Богачук); ***Захотілося рівності?*** (О. Богачук); ***Що я можу? Що мушу?..Молюся тобі, Боже, за власну душу*** (Н. Горик).

В окремих випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні морфеми типу *навряд чи, наче, неначе, ніби, нібито, чи не*. Вони підкреслюють невпевненість, можливість, імовірність, наприклад: *Якщо так і далі піде, то й **навряд чи** йти за тим возом буде кому* (Й. Струцюк); *Десь далеко-далеко Клепле косу лелека, А десь близько **неначе Чути** – чайка мантаче* (О. Богачук).

Висновок. У сучасній українській мові лексико-граматична модальність як складник надкатегорії модальності має семантичні відтінки можливості, необхідності, бажаності й под., планом вираження яких виступають модальні синтаксеми, окремі типи присудкових компонентів та аналітичні синтаксичні

морфеми. Ґрунтовний аналіз усіх мовних засобів засвідчує, що вияв граматичного значення вказаної категорії великою мірою пов'язаний з лексичним змістом мовних одиниць.

Література

1. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке [Текст] / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 53–87.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови [Текст] / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
6. Сучасна українська літературна мова : морфологія [Текст] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис [Текст] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.